

УДК 327.5:111

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2023.1.4>**Євген СКУЛИШ**

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, керівник наукового центру національної безпеки і права Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України», 3, вул. Пилипа Орлика, Київ, Україна, 01024

ORCID: 0000-0001-9646-8473

Yevhen SKULYSH

Doctor of Legal Sciences, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Head of the Scientific Center of National Security and Law of the State Scientific Institution "Institute of Information, Security and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine", 3, Pylypa Orlyka str., Kyiv, Ukraine, 01024

ORCID: 0000-0001-9646-8473

**ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПТУ ГУМАНІТАРНОЇ БЕЗПЕКИ
В МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОМУ ДИСКУРСІ****EVOLUTION OF THE CONCEPT OF HUMANITARIAN SECURITY
IN THE INTERNATIONAL LEGAL DISCOURSE**

***Актуальність проблеми.** Концептуалізація виступає одним з проявів когнітивної діяльності людини, що спрямована на осмислення наявної інформації та призводить до утворення концептів, концептуальних структур, концептуальних схем у її творчій уяві. Головною метою концептуалізації є отримання інформації щодо рівня організації знання, а також визначення універсального алгоритму можливих способів діяльності на теоретичному рівні. Концепція «human security» набула піку популярності на початку 90-х років минулого століття, результатом чого стало оприлюднення в Доповіді «Програми ООН з розвитку (1994)» цілісної Концепції гуманітарної безпеки. Загальне поняття безпеки в документі орієнтується на конкретну людину, зокрема на: забезпечення зайнятості, наявності засобів для існування, охорону здоров'я, безпеку природного середовища [1].*

Хоча з моменту оприлюднення Концепції пройшло досить немало часу, сьогодні залишається актуальним твердження що безпековий дискурс в ключі «human security» значно ускладнюється відсутністю коректного перекладу дефініції на слов'янські мови, зокрема, і на українську мову зі збереженням змістовного наповнення концепції. Серед дослідників немає єдиної думки щодо компонентів «human security», ефективності нормативного забезпечення сфери, практичної реалізації норм і принципів «human security» на локальному, регіональному та міжнародному рівні [2, с. 47].

***Ключові слова:** гуманітарна безпека, концепція, гарантії прав людини, міжнародна безпека, складові гуманітарної безпеки.*

The urgency of the problem. Conceptualization is one of the manifestations of a person's cognitive activity, which is aimed at making sense of the available information and leads to the formation of concepts, conceptual structures, and conceptual schemes in his creative imagination. The main goal of conceptualization is to obtain information about the level of organization of knowledge, as well as to determine a universal algorithm of possible methods of activity at the theoretical level. The concept of "human security" peaked in popularity in the early 90s of the last century, as a result of which the comprehensive Concept of Humanitarian Security was published in the Report of the United Nations Development Program (1994). The general concept of security in the document focuses on a specific person, in particular on: ensuring employment, availability of means of livelihood, health protection, safety of the natural environment [1].

Although quite a lot of time has passed since the publication of the Concept, today it remains relevant to say that the security discourse in the key of "human security" is significantly complicated by the lack of a correct translation of the definition into Slavic languages, in particular, and into Ukrainian, while preserving the content of the concept. Among researchers, there is no consensus on the components of "human security", the effectiveness of regulatory support in the field, the practical implementation of norms and principles of "human security" at the local, regional, and international levels [2, p. 47].

***Key words:** humanitarian security, concept, guarantees of human rights, international security, components of humanitarian security.*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблематики гуманітарної безпеки присвячені наукові праці ряду зарубіжних вчених, серед яких Д. Андерсен-Роджерс, Б. Бузан, О. Вевер, М. Калдор,

К. Кроуфорд, П. Ліотта, Е. Ньюмен, С. Таджбахш, Дж. Уайлд. Ці дослідження представляють різні школи теорії міжнародних відносин, в яких окремо виділяється напрямок розвитку концепту «гуманітарна безпека». У вітчиз-

няному науковому просторі дослідження проблем гуманітарної безпеки проводиться, в основному в рамках теорії національної безпеки, що стало причиною недостатньої репрезентації гуманітарної безпеки в якості самостійного елемента системи.

Серед останніх публікацій слід відзначити результати дослідження Ольги Неймарк, яка під гуманітарною безпекою пропонує розуміти такий стан захищеності національних цінностей, традицій, укладу життя, культурної та духовної спадщини народу, фізичного та психічного здоров'я нації, вільної самоідентифікації громадян, суспільних груп і країн. Авторка стверджує, що поняття гуманітарної безпеки має кілька вимірів: 1) безпека фізичного та психічного здоров'я людини; 2) безпека можливості вільної самоідентифікації громадян, суспільних груп і країн; 3) безпека громадян і країн щодо можливостей розвитку та загалом можливостей обрати майбутнє [3, с. 179].

С. Пирожков та Н. Хамітов визначають гуманітарну безпеку країни як стан захищеності в ній життя і прав людини незалежно від статі, раси, мови та релігії, її морально-духовних засад, ідентичності, освіти, науки, інтелектуального і креативного потенціалу. Це становить фундаментальну основу суб'єктності країн у сучасному світі та їх дійсного суверенітету [4, с. 120].

Мета статті полягає у виявленні особливостей еволюції концепту гуманітарної безпеки та на цій основі виробленні авторського бачення перспектив розвитку безпекового дискурсу концепції «human security».

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом сімдесятих – восьмидесятих років минулого століття у науковому юридичному просторі відбулася серія дебатів, присвячених проблемам розвитку міжнародної безпеки. Найбільш гострі дискусії точилися під час обговорення взаємозв'язків між безпекою людини та безпекою держави, спроб вироблення понятійного апарату гуманітарної безпеки, а також визначення засобів її забезпечення. Також порушувалося питання узгодженості завдань забезпечення гуманітарної безпеки із розвитком міжнародних відносин та стратегічними пріоритетами держав. Результати цих дискусій зводилися до домінування державних інтересів над інтересами окремих осіб [5, с. 46]. Однак, на протязі наступного десятиріччя наведений підхід був визнаний хибним – *Міжнародною комісією з питань втручання та державного суверенітету* (International Commission on Intervention and State Sovereignty – ICISS)

у 2001 році було оприлюднено доповідь «Відповідальність щодо захисту». В документі зазначається, що ґрунтуючись на волі держав, яка виражена в міжнародних конвенціях щодо прав людини, держави не мають права порушувати права і гідність громадян. Це означає подвійне зобов'язання держав: зовнішнє – поважати суверенітет інших держав; внутрішнє – поважати права і гідність людей, що перебувають під юрисдикцією певної держави [6].

Визначення поняття безпеки людини у ряді теорій трактується як «свобода від страху та свобода від нужденності» [7, с. 361]. Даний підхід був започаткований Президентом США Рузвельтом у Посланні «Про становище країни» (1941 рік). У Доповіді «Програми ООН з розвитку (1994)» він був дещо модернізований, однак охоплював ті ж «два основні компоненти людської безпеки». Підхід неодноразово піддавався критиці внаслідок його розпливчатості та занадто широкого охоплення предмету безпеки людини – будь-яка проблема суспільного розвитку автоматично перетворювалася у виклик гуманітарній безпеці [8, с. 362]. Тим не менш, більшість науковців та політиків і надалі використовують документ в якості базової характеристики гуманітарної безпеки. Так, в якості основних виокремлюються такі складові human security: економічна безпека; продовольча безпека; медична безпека; екологічна безпека; безпека особистості; громадська безпека та політична безпека:

– економічна безпека визначається як гарантований дохід, переважно від оплачуваної роботи, також може включати (в особливих випадках, для громадян, які не у змозі працювати) заходи державного соціального захисту;

– під продовольчою безпекою розуміється доступ до продовольства (зараз це визначення дещо розширене за рахунок того, що мається на увазі можливість доступу до тих продуктів харчування, які є важливими для культурного розвитку, здоров'я та добробуту людини);

– безпека здоров'я передбачає доступ до медичної допомоги та захист від інфекційних і паразитарних захворювань, пов'язаних з недоїданням та погіршенням стану навколишнього середовища, а також хвороб, що пов'язані зі способом життя (наприклад хвороби системи кровообігу чи онкологія);

– екологічна безпека пов'язує добробут людини зі станом навколишнього середовища;

– особиста безпека стосується загроз фізичного насильства, включаючи загрози, що про-

дукуються державою, іншими державами (війна), іншими групами людей (конфлікти на етнічній основі), а також насильство, пов'язане зі злочинністю, гендерним, дитячим насильством чи погрозами самогубства;

– громадська безпека трактується як безпека, яку отримує людина в межах соціальних груп, сформованих на основі спільних цінностей і інтересів;

– політична безпека надає людям свободу управління у спосіб, який поважає основні права людини, захищені демократичними інститутами, де громадяни мають право голосу. Контроль над ЗМІ, фізичні репресії з боку держави, загроза ув'язнення або затримання під час проведення політичних протестів є прикладами політичної незахищеності людини.

У 2003 році Комісією ООН з прав людини було підготовлено доповідь «Безпека людини», де зазначалося, що гуманітарна безпека у широкому її розумінні означає не просто відсутність конфлікту, пов'язаного з насиллям. Вона охоплює права людини, доступ до систем освіти і охорони здоров'я та забезпечує можливості для реалізації власного людського потенціалу. В якості взаємопов'язаних базових складових гуманітарної та національної безпеки виділяються: свобода від нужденності, свобода від страху, свобода майбутніх поколінь на наслідування сприятливого природного середовища. Серед інших напрацювань Комісії важливим є вироблення визначення гуманітарної безпеки як захисту життєвого ядра всіх людських життів способами, що сприяють укріпленню свободи і реалізації його можливостей. Це означає захист людей від критичних широко розповсюджених загроз і ситуацій. При цьому окремі особи та спільноти можуть мати різні погляди на розуміння того, що для них є життєво важливим. Розбудова системи гуманітарної безпеки означає використання процесів, що опираються на сили й устремління людей, що дає їм можливість забезпечити основи виживання, засобів існування і достоїнства [9].

У заявах Економічної комісії для Африки зазначається, що «людиноорієнтована» гуманітарна безпека має всеосяжний характер, де окремі громадяни проживають в умовах свободи, миру й безпеки та у повній мірі беруть участь в процесі управління. Вони користуються захистом основних прав, мають доступ до ресурсів та основних життєвих потреб, включаючи охорону здоров'я і освіти, проживають у такому середовищі, що не наносить шкоду їх здоров'ю і благополуччю [10].

На Всесвітньому саміті ООН (1995 р.) було запропоновано концепцію так званої «відповідальності за захист», в якій стверджується, що всі держави повинні нести відповідальність за захист свого населення від прямого насилля, наприклад геноциду, воєнних злочинів, злочинів проти людяності та етнічних чисток [11].

Доктрина гуманітарної безпеки для Європи 2004 року (Барселонська доповідь) визначила сім принципів, які повинні стати орієнтиром у забезпеченні гуманітарної безпеки: примат безпеки людини; прозора політична влада; багатовекторність; підхід «знизу доверху»; урахування регіональної специфіки; використання виключно правових інструментів та належне використання сили [12].

У Доповіді Дослідницької групи гуманітарної безпеки «Європейський шлях безпеки» (Мадридська доповідь, 2007 р.) пропонується шість основних керівних принципів для Європейського Союзу: примат прав людини (забезпечення пріоритетності фізичного і матеріального захисту цивільних осіб перед воєнними перемогами); законна політична влада (будь-яке зовнішнє втручання повинне мати на меті створення законного політичного авторитету і розглядатися як законне на місцевому, та міжнародному рівнях); ефективний багаторсторонній підхід (співробітництво з міжнародними і регіональними організаціями, державами і недержавними структурами в рамках міжнародного права); підхід «знизу доверху» (інтенсивні консультації з місцевими жителями щодо створення умов для миру та стабільності); комплексний регіональний підхід (регіональні діалоги слід систематично інтегрувати до антикризової політики); чіткий і прозорий стратегічний напрям (зовнішнє втручання ЄС повинне здійснюватися відповідно до чітких мандатів та узгодженої стратегії). Наголошується також на необхідності налагодження тісного зв'язку між персоналом на місцях і політиками; всі місії повинні очолюватися цивільними особами [13].

Важливим міжнародно-правовим актом ЄС, що відіграв помітну роль в еволюції концепту став Лісабонський договір [14]. Хоча в документі термін «гуманітарна безпека» безпосередньо не прозвучав, однак більшість його положень стосувалися широкого підходу до розуміння гуманітарної безпеки.

Наступним європейським етапом еволюції концепту гуманітарної безпеки можна вважати оприлюднення Стратегії безпеки ЄС 2016 року («Спільне бачення, єдиний підхід: сильна Європа. Глобальна стратегія Європейського Союзу зовнішньої політики і полі-

тики безпеки»). У документі гуманітарна безпека була визначена керівним принципом для європейських миротворчих дій і названа першою ціллю системи національної безпеки. У подальшому ЄС підтримував цей принцип в якості орієнтиру для своєї політики сусідства у сфері розвитку [15].

Берлінська доповідь запропонувала підхід, який отримав назву «Забезпечення гуманітарної безпеки другого покоління». Він відображає раніше розроблені принципи з перенесенням акцентів на реалії поточного періоду. Головним їх лейтмотивом є побудова законних політичних інститутів. Основна ціль полягає у перетворенні базових структурних умов потенційного конфлікту, а не в зміні режимів «зверху». До інструментів гуманітарної безпеки віднесено: творчу дипломатію, «розумний» багаторонній підхід, допустиме використання санкцій, дотримання норм міжнародного права, «умовність» політики, направленої на боротьбу з корупцією тощо [16].

Виходячи з наведеного, можна констатувати, що концепція гуманітарної безпеки продовжує активно використовуватися провідними міжнародними інституціями та, відповідно й державами, які є їх членами. У зв'язку з цим виникає логічне питання щодо реалізації всіх постулатів концепту «human security» на практиці, тобто як і ким забезпечується свобода від страху і свобода від нужди? Питання ролі держави спонукає до пошуку конкретної рушійної сили, що стоїть за концепцією гуманітарної безпеки. Чи може концепція бути дієвою і ефективною, якщо її втілення покладено, у першу чергу на держави? Так, війна росії проти України стала не стільки регіональним, скільки цивілізаційним конфліктом. Зараз мова йде про боротьбу за нашу незалежність від російського неоколоніалізму, який уособлений авторитарним режимом, що абсолютно ігнорує базові принципи міжнародного права. Про концепт «human security» в рашистській ідеології не йдеться взагалі. Натомість росія прагне змінити міжнародний баланс, застосовуючи принцип права сили. Тому реагування на міждержавне насильство, що спричиняє тотальне порушення принципів гуманітарної безпеки вимагає різнопланового міжнародного співробітництва, оскільки демократичні держави є потужними суб'єктами безпекової системи зі значними ресурсами і можливостями. Так, для України сьогодні важливим є надання підтримки для внутрішньо переміщених осіб, а також техніки для українських силових органів, посередництво в підписанні «зернової

угоди», яка частково відновила український експорт із чорноморських портів. У вищезгаданих процесах вагому роль відіграли саме органи ООН.

Іншими словами, ми можемо стверджувати, що незважаючи на те, що традиційні підходи до безпеки позиціонують державу як виключного постачальника безпеки, на практиці вона не завжди може бути основним провайдером «безпеки», особливо у випадку, коли йдеться про безпеку людини.

Висновки. Проведений аналіз засвідчив, що в основу концепту «human security» покладено концепцію безпеки людини, яка тісно пов'язана з іншими, орієнтованими на людину теоріями. Серед них найбільш близькими можна вважати теорію людського розвитку та концепцію прав і свобод людини. Розгляд взаємозв'язків між ними засвідчує їх високу полемічність. Так, нормативну концепцію прав людини більшість вчених вважають фундаментальною – дійсно, гуманітарна безпека та людський розвиток можуть розглядатися в якості основоположних прав людини. Права людини забезпечують нормативну базу для емпіричної та аналітичної дискусії щодо умов, за яких реалізується це право. Дискурс прав людини окреслює, які права повинні бути захищені та удосконалюватися політикою, розробленою в рамках концептів людської безпеки і людського розвитку. Якщо людський розвиток, по суті вказує на досягнення основних прав людини, включаючи право на освіту, право на охорону здоров'я, право на достатній життєвий рівень тощо, то забезпечення свободи від страху та свободи від нужди виступає необхідною умовою такого розвитку. Власне безпека людини пов'язана з причинно-наслідковим розумінням умов життя людини, тобто вона розглядає гіпотетичні зв'язки між причинами і наслідками і, зрештою між політикою та реальними наслідками її упровадження.

Якщо до загроз гуманітарній безпеці можна віднести раптові коливання на фінансових ринках, землетруси, епідемії, громадянські війни тощо, то заходи забезпечення безпеки людини можуть включати набір політичних інструментів, якими володіють державні інституції.

Концепція гуманітарної безпеки і надалі залишатиметься частиною більш широких дебатів щодо забезпечення різних аспектів безпечного розвитку. Вона підтримується майже всіма глобальними інституціями, у тому числі ООН, ЄС і НАТО. Хоча загальна операціоналізація концепції гуманітарної безпеки все ще продовжує опиратися на

пріоритетне забезпечення державних інтересів, вона впевнено демонструє зростаюче усвідомлення того, що інституції та держави можуть ставати джерелом загроз безпеці людини. Можна стверджувати, що концепція

гуманітарної безпеки на сьогодні представляє новий ракурс досліджень загальних проблем безпеки, за допомогою якого відбувається формування найбільш актуального на даний проміжок часу напрямку дослідження.

Література:

1. UNDP (United Nations Development Programme). 1994. Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security. New York. URL: <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-1994>.
2. Лебідь, І. (2017). Концепція «human security» в безпековому дискурсі. Збірники наукових праць професорсько-викладацького складу ДонНУ імені Василя Стуса. 47-49.
3. Неймарк, О. (2021). Публічне управління забезпеченням гуманітарної безпеки: основні наукові підходи. Наукові перспективи. 9(15). 172-184.
4. Пирожков, С., Хамітов, Н. (2020). Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ. «Наукова думка» НАН України. 255.
5. Mearsheimer, J. (1990). Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War. *International Security*, 15(1): 5-56.
6. The Responsibility to Protect: Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty. URL: <https://www.idrc.ca/en/book/responsibility-protect-report-international-commission-intervention-and-state-sovereignty>.
7. Winslow, D. and T. Eriksen (2004). A Broad Concept That Encourages Interdisciplinary Thinking. *Security Dialogue*, 35(3): 361-2.
8. Krause, K. (2004). The Key to a Powerful Agenda, if Properly Delimited. *Security Dialogue*, 35(3): 367-8.
9. Human security now : protecting and empowering people / Commission on Human Security. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/503749?ln=en>.
10. Our common interest: Report of the Commission for Africa. URL: <https://reliefweb.int/report/world/our-common-interest-report-commission-africa>
11. Resolution adopted by the General Assembly on 16 September 2005. 60/1. 2005 World Summit Outcome. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_60_1.pdf.
12. A Human security doctrine for Europe. The Barcelona Report of the Study Group on Europe's security capabilities. 2004. URL: https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dv/human_security_report/human_security_report_en.pdf.
13. European way of security: The Madrid Report. URL: <https://eprints.lse.ac.uk/40207/>.
14. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12007L%2FTXT>
15. JOINT COMMUNICATION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL Elements for an EU-wide strategic framework to support security sector reform. JOIN/2016/031 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016JC0031>.
16. From hybrid peace to human security: rethinking EU strategy towards conflict: the Berlin report of the Human Security Study Group. URL: <https://eprints.lse.ac.uk/84978/>.

References:

1. UNDP (United Nations Development Programme). 1994. Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security. New York. URL: <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-1994>.
2. Lebid, I. (2017). Kontseptsiiia «human security» v bezpekovomu dyskursi. Zbirnyky naukovykh prats profesorsko-vykladatskoho skladu DonNU imeni Vasylia Stusa. 47-49.
3. Neimark, O. (2021). Publichne upravlinnia zabezpechenniam humanitarnoi bezpeky: osnovni naukovi pidkhody. Naukovi perspektyvy. 9(15). 172-184.
4. Pyrozhhkov, S., Khamitov, N. (2020). Tsyvilizatsiina sub'iektnist Ukrainy: vid potentsii do novoho svitohliadu i buttia liudyny. Kyiv. «Naukova dumka» NAN Ukrainy. 255.
5. Mearsheimer, J. (1990). Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War. *International Security*, 15(1): 5-56.
6. The Responsibility to Protect: Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty. URL: <https://www.idrc.ca/en/book/responsibility-protect-report-international-commission-intervention-and-state-sovereignty>.

7. Winslow, D. and T. Eriksen (2004). A Broad Concept That Encourages Interdisciplinary Thinking. *Security Dialogue*, 35(3): 361–2.
8. Krause, K. (2004). The Key to a Powerful Agenda, if Properly Delimited. *Security Dialogue*, 35(3): 367–8.
9. Human security now : protecting and empowering people / Commission on Human Security. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/503749?ln=en>.
10. Our common interest: Report of the Commission for Africa. URL: <https://reliefweb.int/report/world/our-common-interest-report-commission-africa>
11. Resolution adopted by the General Assembly on 16 September 2005. 60/1. 2005 World Summit Outcome. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_60_1.pdf.
12. A Human security doctrine for Europe. The Barcelona Report of the Study Group on Europe's security capabilities. 2004. URL: https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dv/human_security_report/human_security_report_en.pdf.
13. European way of security: The Madrid Report. URL: <https://eprints.lse.ac.uk/40207/>.
14. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12007L%2FTXT>
15. JOINT COMMUNICATION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL Elements for an EU-wide strategic framework to support security sector reform. JOIN/2016/031 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016JC0031>.
16. From hybrid peace to human security: rethinking EU strategy towards conflict: the Berlin report of the Human Security Study Group. URL: <https://eprints.lse.ac.uk/84978/>.